

Друга половина 30-х рр. супроводжувалася не лише фанфарними гаслами та закликами ударників, а й заходами організаційно-господарського зміцнення колгоспів, трудової дисципліни, підвищенням норм виробітку, посиленням адміністративних та репресивних методів впливу на «суспільну свідомість» колгоспників. У 1935 р. лише в Харківській області колгоспи залишили 23586 дворів, що становило 3,7% від їх загалу, а за перший квартал 1936 р. 4800 дворів колгоспників⁵⁷. Причинами виходу були: перехід з одного господарства до іншого, неявка на роботу, хвороба, позбавлення трудовнів та присадибних ділянок без попередження. За цей термін було виключено з колгоспів 58300 осіб, тому що колгоспники не виходили на роботу протягом 2–3 днів. Колгоспників штрафували за будь-яку провину. Наприклад, колгоспницю Я. Лозу з колгоспу «12 річниця Жовтня» Куп'янського району бригадир оштрафував на 44 трудовні за «аборт свиноматки»⁵⁸. За невихід на роботу штрафували у розмірі від кількох десятків до сотень зароблених трудовнів, тому життя і робота в бригаді виявилися нестерпними, що стало основною причиною виходу селян з колгоспів у 1935/36 р. Бригадна організація праці в колгоспах пронизувала не лише виробничо-трудова процеси, а й весь громадський побут колгоспного села. У 1938 р. на один колгосп припадало близько 3-х рільничих бригад, хоча 15% колгоспів України не мали цієї організаційної форми повсякденної трудової діяльності. Якщо у 1933 р. було 6565, то у 1937 р. 18838 тракторних бригад⁵⁹. Існували також бригади з догляду за великою рогатою худобою, свинями та вівцями, яких в УСРР було у 1937 р. 219, хоча існувала посада завідуючого тваринницькою фермою, а з 23792 завідуючих жінки становили лише 6,1%⁶⁰. Вони мали також близько 10% бригадирів тваринницьких ферм, 19% зоотехніків, 0,6% фельдшерів, 3,8% агрономів, 1,5% бригадирів-рільників, 3,6% бухгалтерів⁶¹. На 1 січня 1938 р. в колгоспах України працювало 39474 доярок, з них з однорічним стажем роботи 42,5%, від року до двох 25%, а з п'ятирічним і більше 10,5%⁶². В основному жінки займалися важкою фізичною роботою в колгоспах, а правління та бригади, крім ланок, очолювали чоловіки.

Колгоспна робота стосувалася лише працездатних, тому бригадна організація полонила переважно їх, а не членів сім'ї колгоспника, які переймалися присадибною ділянкою та домашнім господарством. В Україні зростала кількість працездатного населення, яке працювало в колгоспах, не маючи належної та своєчасної оплати праці. Так, у 1932 р. було зайнято 5,9, у 1933 р. 6,3, у 1934 р. 6,7, у 1935 р. 7,1, у 1936 р. 7,6, у 1937 р. 7,9 млн осіб⁶³, що пересічно становило на один колгосп від 262 до 280 працюючих, тобто господарства були невеликими. Створення бригад та ланок поліпшило облік працездатних колгоспників, а з іншого боку — впровадило напівкріпосну систему праці.

3. Трудовень — щоденна повинність колгоспників

Для українського хлібороба мотиваційним стимулом організаційно-виробничої діяльності завжди було матеріальне забезпечення родини, досягнення необхідного рівня хлібно-фуражного балансу господарства, тобто належної кількості основних зернових культур та кормів, які сприяли його сталому розвитку. Функціональний зв'язок сімейно-трудова організації селянського

двору від норми споживання склався історично і проіснував до суцільної колективізації. Лишки, якщо вони справді виходили за межі хлібно-фуражного балансу, селянин продавав в обмін на промтовари, реманент, залишав на «чорний день».

Масове і примусове створення колгоспів зруйнувало так звану «патріархальну систему» селянського господарства, а натомість постала колективна організація праці, але з індивідуальною формою оплати згідно норм виробітку. Облік праці в колгоспах відбувався не в грошах, а в трудових одиницях — трудових днях. Колгоспники називали його «дурноднем», тобто марно проведеним в господарстві днем, маючи на увазі жалюгідний рівень оплати. Спочатку трудовим днем вважався звичайний вихід на роботу будь-якого колгоспника — орача, обліковця, сторожа, а розподіл наслідків першого року колективного господарювання після суцільної колективізації не став стимулом для продуктивної роботи. Хаотичність, відсутність чіткої відрядної системи, непосильні хлібозаготівельні завдання унеможливлювали повноцінне забезпечення харчування колгоспників влітку 1930 р., не кажучи про належну оплату праці. «Доводиться виконувати важку роботу в полі з сухим чорним хлібом, — скаржилися колгоспники з с. Козацького на Уманщині, — коли б у таку пору одержати хоч оселедця, або рибки, тоді б веселіш і охоче шла праця»⁶⁴. В окремих колгоспах видавали аванс, але грошми, в інших — зерном. Наприклад, артіль «Ленінським шляхом» с. Вільхівки Чистяківського району Сталінської округи, яку 25 травня 1930 р. обстежила комісія окресільколгоспспілки, не дуже переймалася питаннями організації праці та розподілу продукції. «Оплата праці правлінням встановлена не згідно матеріалів та інструкції окрколгоспсоюзу, — наголошувалося в акті комісії, — в якій було пропоровано проробити питання тарифікації, встановити норми виробітку для окремого колгоспника, а також розбити на рівну кількість бригад всю робочу силу колгоспу»⁶⁵. Отже, відрядні принципи оплати праці поступово проникали в колгоспи, але протягом першої половини 1930 р. ще не стали системою.

Узагальнюючими і найбільш вичерпними статистичними даними про розподіл в колгоспах за наслідками господарювання 1930 р. є інформаційне зведення Наркомзему УСРР станом на січень 1931 р. Виявилося, що у 271 районі з 501, розподіл завершили 77,6% колгоспів України, а остаточно проведено лише у 90 районах⁶⁶. Зі звітів видно, що основною формою оплати праці була відрядна за кількістю вироблених трудових днів, грошова вартість якого сягала в окремих районах 1 рубль 60 коп., але вражаючим був сам факт затримки розподілу натуральної частини. Місяцями колгоспники залишалися без хліба. «Багато районів пояснюють затримку розподілу, — зазначалося в інформації Наркомзему УСРР, — відсутністю агрономічних робітників, в той час не помічають, що в окремих колгоспах розподіляють наслідки господарювання по їдцях та окремі управи та розподіляють, щоб розвалити колгосп. Так, у Шепетівському районі Новицький колгосп порушив принципи розподілу натуральної частини наслідків господарювання, затвердивши розподіл не в залежності від трудових днів, а від кількості їдців, внаслідок чого один колгоспник, що має двох їдців та проробив у колгоспі 179 трудових днів, або виробив 210 трудоодиниць, одержав 35 пудів хліба (норма на їдця 17 пудів 20 фунтів). Інший колгоспник, що мав 6 їдців та

проробив 50 трудовнів, або 58 трудовдиниць, одержав 105 пуд. зерна. Коли б дотримуватися розподілу за принципом трудодиниць, то перший колгоспник одержав би 121 пуд 12 фунт., а другий 33 пуда 14 фунт.»⁶⁷. Члени правління брали для себе по 40–50, а окремі навіть по 100 пуд. зерна в аванс, а колгоспники, заробивши по 200 трудовнів, отримали в аванс 7–10 руб. Селами ширилися чутки про те, що держава бере дорого за горілку, навіть «...трудодня в колгоспі для цього не вистачить». Однак не так звана «куркульська агітація», а передусім недолуга система розподілу на трудовні та особливо зволікання розрахунків з колгоспниками — викликали у них гнів, обурення, масове невдоволення та вихід з колгоспів.

Заробити трудовень в колгоспі після впровадження норм виробітку за відрядною системою, а її весною 1931 р. мали 84% колгоспів, було дуже важко. Основні види робіт розподілялися на п'ять розрядів. До першого розряду були віднесені ручні роботи (копання картоплі, посадка), які оцінювалися в один трудовень; до другого — в'язання снопів, робота об'їзника колгоспних ланів, оранка плугом тощо (1,25 трудовдня); до третього — копка буряків, робота вагаря, пасічника, няні дитячих ясел (1,50 трудовдня); до четвертого — косарі, ковалі, кочегари, теслі, рахівники (1,75 трудовдня); до п'ятого — трактористи, бригадири, слюсарі, садівники (2 трудовні). Грошовий зміст трудовдня коливався: від 60 коп. для першого розряду до 1 руб. 20 коп. для п'ятого розряду. На початку 1933 р. впровадили семирозрядну тарифікацію, основні види робіт оцінювалися у 1,5–2 трудовдня, а різниця між розрядами становила 0,25 трудовдня, тобто матеріальна мотивація праці була занижена, а зрівнялівка перетворювала роботу в колгоспах на повсякденну каторгу. По колгоспах ім. Молотова, ім. Шевченка, «Більшовицька перемога», «Червоний лан» Київського району за вересень 1931 р. було подано 200 заяв про вихід, тому що в «...зазначених колгоспах панує поденщина, зрівнялівка. Бригади організовані за подвірним принципом. Приміром бездушної зрівнялівки може послужити такий факт. Колгоспник Ф. Мир, відробивши 513 днів, одержав стільки, скільки П. Мир, який відробив лише 49 днів. Колгоспник П. Дружина колгоспу «Червоний лан», відробивши 126 днів, одержав авансу 23 кг, а Маковецький, який має 54 трудовдня, одержав 61 кг»⁶⁸. Мішана система розподілу, тобто за їдоцьким принципом та трудовднями, а також за «дурноднями», тобто за щоденним відвідуванням колгоспу (поденщина), не говорячи про мізерну грошову та натуральну вартість трудовдня, свідчила про її недосконалість. Але вона задовольняла владу, яка спочатку забирала хліб «під мітлу», а згодом дозволяла розподіляти згідно вироблених трудовнів. Натуральний зміст колгоспного трудовдня номінально залежав від валового збору зернових культур, а реально — від хлібозаготівельного плану «до двору».

Колгоспний трудовень могла заробити фізично здорова людина, тобто працездатна. Косареві записували два трудовні, якщо він викосив півгектара озимого або ярового клину, а орачеві треба було виорати протягом дня близько гектара. За шість гектарів викопаних буряків записували 1,75 трудовдня, за боронування 5,5 га півтора трудовдня, за в'язання 8 кіп хліба (480 снопів) 1,5, за 600 центнерів викопаної картоплі та за тонну цукрового буряка — 1,75 трудовдня⁶⁹. В артілі ім. Благоева Якимівського району одному погоничу, який

заволочив двома парами коней у два сліди 3 га, нараховували 0,42, а однією парою в один слід, але за 6 га поля — 0,24 трудодня⁷⁰. Колгоспників обурювала не лише мізерна оплата праця, а й її дворазова форма: аванс у розмірі 50% зароблених трудоднів та остаточний розрахунок. Вони відбувалися протягом господарського року, зтягуючись на півроку і більше. Видача авансів за кількістю їдоків в колгоспній родині продовжувалася до кінця 1931 р. «В деяких колгоспах, — повідомлялося в доповідній записці Укрколгоспцентру від 24 жовтня 1931 р., — управи зловживають видачею авансів на свою користь. Приміром, в артїлі «Більшовик» Очаківського району уже розподілено 1 тис. пуд. хліба, причому голова колгоспу взяв собі 100 пуд, загосп — 70 пуд., рахівник — 60 пуд. В колгоспі «Незаможник» Тальнівського р-ну керівники колгоспу одержали аванси втричі більше, ніж рядові колгоспники, які мають більше трудоднів. Є випадки, коли управи колгоспів видають аванси тим, хто просить. Приміром, в колгоспі Прицької сільради Ржищівського р-ну колгоспниці Малоока Марфа та Ольга, хоч і працювали цілу зиму і літо, але їм нічого не дають, тоді як іншим колгоспникам, що відпрацювали менше, вже давно видали аванс»⁷¹. Вимагати соціальної справедливості стосовно розподілу хліба на трудодні було марно, тому що сама система нарахування та виплати була несправедливою, фіскальною та недолугою з точки зору мотивації праці. Зерно, якщо відбувався розподіл, видавали лише тим, хто працював в колгоспі, а не членам родини колгоспника.

Система нарахування та оплати праці за нормами виробітку, але в трудоднях, яку почали здійснювати весною 1930 р., влаштовувала хлібозаготівельні комісії, тому що влада заборонила видачу хліба в колгоспах до виконання державних завдань. Так, у січні 1932 р. уповноважений по хлібозаготівлях в Гайсинському районі «товариш Алексюк» особисто штрафував колгоспників артїлі «Нове життя», списуючи з них зароблені трудодні⁷². Вартість трудодня не була однаковою, хоча норми виробітку по колгоспах не вирізнялися. Наприклад, в колгоспах Жулинського району вона становила від 50 коп. до 1 руб. 11 коп., а натуральна його складова наприкінці 1931 р. коливалася від 1,5 до 2,5 кг на зароблений трудодень. Трудодень став фікцією, показником трудової активності колгоспників, а не їхнього добробуту. Колгоспників штрафували заробленими трудоднями за невиконання хлібозаготівельних завдань, за неявку на роботу. Виконання першої сталінської заповіді, тобто відвантаження колгоспного хліба до державної комори, унеможливило видачу хліба на зароблені трудодні за наслідками господарювання 1931 та 1932 рр. Весною 1932 р. 16% Вінницької, 28% Київської та 15% Харківської областей не видали жодного грама хліба на трудодні⁷³, дискредитувавши тим самим саму системи оплати праці, а точніше — продемонструвавши її відсутність. Голова Раднаркому УСРР В. Чубар, відвідавши особисто 13 районів Київської та 4 райони Вінницької області на початку червня 1932 р., інформував Й. Сталіна про те, що вартість трудодня у них становила 25–65 коп., а розрахунки з колгоспниками не завершили⁷⁴. До хлібозаготівель забирали навіть насінневі фонди, тому про видачу на трудодні весною 1932 р. не могло бути мови, що власне і стало причиною масового голоду протягом першої половини 1932 р. 15 лютого 1933 р., виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У, С. Косіор визнав, що в Одеській області лише 12%

колгоспів розраховувалися з колгоспниками за трудовні, у Дніпропетровській — 5,2%, у Харківській — 18,4%, у Вінницькій виявилось «трохи краще» — 32%⁷⁵. Статистика вражаюча, яка засвідчує факт свідомого позбавлення колгоспників хліба. 25 серпня 1932 р. колгоспники с. Чемерис-Колоских Барського району Вінницької області скаржилися Г. Петровському: «Вступаючи до колгоспу, ми усуспільнили землю, живий та мертвий реманент, дали насіння озимини, працювали в колгоспі як належить, а за це ми маємо злидні та голод. Коли нас умовляли вступити до колгоспу, обіцяли давати на їдця 15–16 пудів хліба на рік, дали по одному чи по два, а під час хлібозаготівель і той забрали, завдяки чому ми пропадаємо з голоду»⁷⁶. Вони досить вичерпно і зрозуміло виклали основну причину голоду, але не вимагали повернення заробленого хліба, а просили виключити їх з колгоспу, тобто звільнити від кріпацтва, дати можливість вижити. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, залякане присутністю в Україні В. Молотова, заборонило видачу будь-яких натуравансів в колгоспах, які не виконали хлібозаготівельних завдань, а в тих, що роздали, зобов'язало повернути розданий на трудовні хліб. Усі натуральні фонди в колгоспах зараховувалися до хлібозаготівель, а по домівках колгоспників почали ходити уповноважені, вишукуючи «розкрадений колгоспний хліб». Саме ця постанова не дозволила правлінням колгоспів завершити розрахунки з колгоспниками, а голови колгоспів, які видали хліб в аванс та на зароблені трудовні, ставали жертвами репресій. Весною 1933 р., коли голодомор досяг смертоносного апогею, 48% колгоспів не видали колгоспникам хліба на зароблені трудовні, тобто половина з них, а це щонайменше 3,6 млн осіб, залишилися без хліба. Але в колгоспах, крім працездатних, було близько 14 млн «утриманців» — дітей, хворих, осіб похилого віку⁷⁷. Бригадири щоденно записували вироблені трудовні до трудових книжок колгоспників, але від бухгалтерських цифр шлунок селян не наповнювався хлібом. Вони масово помирали від голоду, маючи від 300 до 700 трудовнів, про що йшлося в їхніх листах-скаргах, а також в актах обстеження артільей партійними та судовими органами.

24 грудня 1932 р. Косіор, Строганов, Алексєєв підписали директивного листа, спрямованого місцевим органам влади, з вимогою про негайне вивезення «усіх без винятку наявних колгоспних фондів, у тому числі і насінного, у рахунок виконання плану хлібозаготівель» до кінця грудня⁷⁸. Уповноважених попередили, що вивезення фондів не повинно призупиняти переобмолот соломи, перевіювання полови, повернення розданого хліба колгоспникам на трудовні. 25 грудня Косіор продемонстрував ще більшу наполегливість щодо вивезення насінневих фондів колгоспів, не полишаючи жодного сумніву у доцільності кампанії, щоб не показувати «куркулям» і саботажникам «нашої слабкості і нерішучості». За таких умов трудовень став для колгоспників «труподнем», тобто смертним вироком. 29 квітня 1933 р., судячи з доповідної записки Наркомзема УСРР до ЦК КП(б)У, 72% колгоспів України розраховувалися з колгоспниками, але не кожна область мала однаковий рівень розрахунків. Наприклад, на Чернігівщині 89% колгоспів видали зерно на зароблені трудовні, на Київщині — 78%, на Харківщині — 83%, на Вінниччині — 77%, на Донеччині — 58%, на Дніпропетровщині — 60%, на Одещині — 49,6%, в АМСРР — 85%⁷⁹. Десятки колгоспів в окремих районах навіть не розпочинали видачу

хліба, тому що виконували хлібозаготівельний план. У зведеннях обласних відділів ДПУ УСРР про факти масової смертності в селах України протягом першої половини 1933 р. фігурували і колгоспники, які мали багато зароблених трудовнів. Вони помирали, втрачали фізичну здатність до будь-якої роботи, не кажучи про норми виробітку. Відтак склалася парадоксальна соціально-економічна ситуація в колгоспах України: виснажені тривалим недоїданням колгоспники не могли весною 1933 р. виробити належну кількість трудовнів. Так, у квітні 1933 р. в колгоспах Київщини на ранню сівбу не виходили від 30 до 50% колгоспників⁸⁰. Від голоду пухли колгоспники-ударники, маючи сотні трудовнів, а секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич вважав 29 травня 1933 р. «великою помилкою» широке «розбазарювання хліба під виглядом громадського харчування, неправильної і безпорядної роздачі хліба на трудовні, створення всіляких фондів при невиконанні плану хлібозаготівель»⁸¹. Отже, видача хліба на трудовні вважалася «помилкою» та злочином, а позбавлення його колгоспників — добродійством, незважаючи на голодну смерть працездатних та особливо непрацездатних.

1 липня 1933 р., тобто напередодні чергового врожаю, нарком землеробства УСРР О. Одинцов інформував С. Косіора та В. Чубаря про те, що він, спираючись на телеграму Сталіна і Молотова, розробив проект постанови «Про порядок видачі хлібних авансів в колгоспах з врожаю 1933 р. на внутріколгоспні потреби»⁸². Категорично заборонялося витратити хліб на громадське харчування, видавати його тим, хто не мав трудовнів, а також в колгоспах, які не виконували хлібозаготівельного плану. Кожен колгоспник, котрий виходив на роботу, мав брати власний хліб. 26 серпня 1933 р. Наркомзем УСРР констатував факт затримки авансування колгоспників, відтак зерно видавали на 20-й день від початку молотби, але переважно членам управи колгоспів та бригадирам. Існували обмеження щодо авансування виплат на трудовні: 10–15% від фактично намолоченого хліба. Зазначалося, що в колгоспах «...порушуються принципи розподілу авансів виключно на вироблені трудовні й запроваджується поїдоцький, зрівнялівський розподіл, що призводить до занепаду трудової дисципліни і невиходу частини колгоспників на роботу (по колгоспу «Червоний сівач» Генічеського району перший аванс по 20–25 кг на кожного працюючого колгоспника, по колгоспу ім. Чубаря Карлівського району видано по 10 кг борошна всім колгоспникам незалежно від кількості вироблених трудовнів)»⁸³. Дочекавшись жнив та першого обмолоту правління колгоспів видали «голодну пайку», щоб фізично підтримати виснажених від недоїдання та голоду колгоспників, тому і була «зрівнялівка», бо виживати мали усі. Кращий врожай 1933 р. давав надію, але багато залежало від завершення жнив та розподілу хліба на трудовні.

Наприклад, в колгоспі «Авангард» с. Янівка Чернігівського району було 606 працездатних та 85 підлітків, які обробляли 1983 га землі. Зернові косили майже вручну — косами та серпами, підгрібали граблями, а діти збирали колосся руками. Одночасно відбувалося скиртування, а пересічна врожайність становила: 7 ц жита, 11 ц ячменю, 6 ц пшениці, 9 ц вівса, 9 ц гороху, 4 ц гречки з га⁸⁴. «Видача авансів, — наголошувалося в матеріалах обстеження артілі 18 вересня 1933 р., — провадилась на фактично вироблені трудовні от 10%

вимоложеного зерна. Перший аванс був виданий 12 серпня по 1 кг муки на вироблені раніш трудовні вперед за 10 день (наприклад, колгоспна сім'я проробила 10 день і виробила 25 трудовнів. Вона одержала 25 кг муки, також другий аванс теж, а третій аванс видавався на випрацьовані трудовні в полі по 0,5 кг гороху й по 0,5 кг жита). Такий порядок видачі мав доброякісний вплив на вихід на роботу і виконання виробничого плану колгоспу, так як він показував, що коли послідоючі дні не буде робить, то більш й не получить авансу»⁸⁵. Колгосп мав оплатити 100 тис. трудовнів, а окремі колгоспники виробили від 500 до 700 трудовнів, одержавши від 16 до 19 центнерів хліба, хоча бувало й по 6–7 центнерів на двір. Зароблені трудовні голодного 1933 р. були справді «трудошими», тому що норми виробітку зросли, а оплата залишалася сталою. Спостерігалось недовиконання норм виробітку на косовиці, молотьбі, скиртуванні, оранці, а для завершення робіт використовували більше працюючих, тому що колгоспники були фізично виснажені. За два трудовні в колгоспі ім. Чапаєва Золотоніського району треба було скосити лобогрійкою близько 7 га, а на 1 вересня 1933 р. господарство мало 165330 трудовнів проти 87513 трудовнів минулого року, а його вартість 3,4 кг проти 2,9 кг у 1932 р.⁸⁶ Записи трудовнів до трудових книжок, особливо за червень-липень, у багатьох колгоспах не проводились, а колгоспники відмовлялися від них, тому що не довіряли записам. Існували розбіжності між записами до трудових книжок та книг обліку трудовнів. Зазвичай списки зароблених трудовнів вивішувалися за пророблений місяць, п'ятиденку, але в колгоспах вирости витрати трудовнів на так звані адміністративно-господарські справи (оплата праці членів правління, активу, обліковців, рахівників).

Колгоспний трудовдень виявився для селян важкою трудовою повинністю. Протягом першої половини 1933 р., за відсутності кормів, загинуло 853 тис. коней (хоча цифра була зменшеною, про що говорилося у звіті НК РСІ УСРР від 18 жовтня). Тому зросло навантаження на робочі руки працездатних колгоспників. Врожай 1933 р. суттєво поліпшив хлібно-фуражний баланс колгоспів, але повернути таку кількість робочої худоби було неможливо. На колгоспних полях почали використовувати корів, волів. Зокрема, в колгоспі «Іскра» Бердянського району загинуло 32% поголів'я коней, а під час сівби використали 64 корови колгоспників, нараховуючи їх власникам по два трудовні за робочий день⁸⁷. Колгоспи мали по кілька тисяч гектарів ріллі, коней — від одного до 8 на господарство. Технічну допомогу надавали МТС, але вони забирали значну частину хліба (натуроплата), хоча «залізні коні» не завжди своєчасно і повною мірою обробляли колгоспні лани.

В офіційних партійних документах та висловлюваннях партійних керівників, починаючи з листопада 1933 р., почали з'являтися оптимістичні гасла про культурне і заможне життя колгоспників. Наприклад, секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський, вітаючи колгоспників с. Дашківці Літинського району з днем Жовтневої революції, висловив певність, що вони під проводом «першого колгоспника-ударника, великого майстра соціалістичного ладу, нашого улюбленого вождя тов. Сталіна» обов'язково досягнуть «...вдоволеного культурного заможного колгоспного життя»⁸⁸. Дивно, але на початку січня 1934 р. Чернявський просив у П. Постишева допомогти колгоспам області

хлібом, але отримав негативну відповідь⁸⁹. Політбюро ЦК КП(б)У відмовило Вінницькому, Одеському та Чернігівському обкомам у продовольчій допомозі колгоспникам та одноосібникам. 5 січня 1934 р. Чернявський інформував Постишева про те, що Вінницька область заготовила велику кількість хліба за «рахунок зменшення трудовня колгоспника», тому просив 1 млн пудів для видачі колгоспникам на трудовні.

10 січня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У констатувало факт невидачі хліба на трудовні родинам померлих колгоспників, тобто заробленого хліба⁹⁰. Зимомою 1934 р. «продовольчі труднощі» охопили 349 сільських рад у 74 районах України, викликавши голод та смертні випадки⁹¹. Колгоспники не мали хліба, особливо ті, яких прийняли після жнив, тому вони не заробили трудовнів, але здали зерно до хлібозаготівельних пунктів. Примара голоду, яка розвіялася восени 1933 р., знову нависла над селами, у яких почастішали крадіжки хліба, зрізання колосків уже з нового врожаю. «Труподні» продовжувалися протягом першої половини 1934 р., а колгоспний трудовдень не став порятунком від злиднів та голоду у наступні місяці та роки.

21 жовтня 1934 р. в Апостолівському районі Дніпропетровської області внаслідок «складного становища з кормами» трудова норма на один плуг для 4–5 коней становила 0,70 га, але щодня в районі «вибувало» від 60 до 80 коней. Для їх утримання, щоб завершити сівбу озимих культур, видавали частину посівного вівса та ячменю з розрахунку 2 кг на робочого коня, однак норми виробітку зменшилися. Погіршилася ситуація з оплатою трудовня, що позначилося на мобілізаційних настроях колгоспників. «У зв'язку з тим, — зазначалося в листі секретаря Апостолівського райкому партії В. Шевченка, — що на трудовдень натурою у більшості колгоспів припадає не більше 400–500 грамів всіх культур і лише в окремих колгоспах доходить до 1 кілограма, як переселенці, так і колгоспники, що працювали мало у 1933 р. і слабо забезпечені хлібом на цей рік, зазвичай, майже усі кидають працювати в колгоспі і йдуть працювати туди, де можна забезпечити себе засобами до існування. Таке явище спостерігається і серед частини старих колгоспників, які не залишають села, але на роботу або інколи виходять, або зовсім не з'являються, мотивуючи тим, що немає ніякого інтересу ходити на роботу в колгосп, позаяк там нічого не одержиш. Ці явища, не дивлячись на наші зусилля запобігти занепаду труддисципліни, призвели до того, що тепер у низці великих колгоспів дуже різко зменшилося людей, що навіть не вистачає в бригадах робочих рук для проведення самих невідкладних робіт»⁹². Секретар райкому партії повідомляла М. Хатаєвича про випадки голоду в родинах окремих колгоспників.

Колгоспне село переживало чергову хвилю голоду, викликаного системою державних хлібозаготівель та розподілу хліба на трудовні. Так, станом на грудень 1934 р., тобто за півроку від початку жнив, розподіл завершили 25% колгоспів Київської області, з них до 2 кг на трудовдень одержали 592 господарств, (57%), до 3 кг — 320 (31%), понад 3 кг — 114 господарств (12%). На Чернігівщині розподіл на трудовні здійснили 716 з 2748 колгоспів, тобто 26%. Від 500 грам до 1 кг на трудовдень видали в 7,6% колгоспів, від 2 до 3 кг — в 56,4%, понад 5 кг — лише в 3,4% колгоспів. В колгоспах Вінницької області припадало від 500 грам до одного кілограма у 38,3% господарств, від 2 до 3 кг

видали 41,8%, по 4–5 кг — 8,8%, понад 5 кг — один відсоток⁹³. Дивно, але 85% колгоспів хлібної Дніпропетровської області, яка вважалася зерновим регіоном, видали на трудовень до одного кілограма хліба, Одеська область — 76,1%, Донецька — 73%. На Харківщині до одного кілограма на трудовень видали 41% колгоспів, від 2 до 3 кг — 51,8, від 4 до 5 кг — 5,3% господарств.

Статистичні дані розподілу на трудовні, подані у доповідній записці сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, розкривають соціально-економічні причини голодного повсякденного життя колгоспників у 1934/35 р. Мізерна кількість трудовнів, яка не залежала від трудової активності колгоспника, а від цілої низки агротехнічних заходів, жалюгідна їх натуральна оплата, подвірне здійснення хлібозаготівель — перетворили життя селян на справжнє пекло. 8 січня 1935 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У Р. Бегайло наважився звернутися з листом до Й. Сталіна за продовольчою допомогою, тому що «...колгоспи області уже тепер внаслідок мізерної видачі хліба на трудовень, відчувають серйозні продовольчі труднощі»⁹⁴. Фактично подільські села охопив голод, не випускаючи населення до чергових жнив, які для колгоспників були «скорботними», тому що за роботу не видавали хліба. Наприклад, в с. Сугаки Могилівського району, яке зазнало голодомору у 1932–1933 рр., у квітні 1935 р. виявилось «...багато колгоспників із опухших, не лише серед тих, що вступили до колгоспу останнім часом, але й серед старих, які в минулому досить активно працювали в колгоспному виробництві»⁹⁵. В колгоспі видали по 700 грам на трудовень, тому колгоспники лежали пухлими разом з дітьми. Так звана допомога стосувалася трактористів, решта працюючих харчувалася макухою. 27 березня 1936 р. голова Вінницького облвиконкому О. Триліський та секретар обкому КП(б)У В. Чернявський інформували С. Косіора та П. Любченка про те, що в області за наслідками роботи у 1935 р. залишалося 365 колгоспів «...відсталими в організаційно-господарському відношенні», перебуваючи «...у важкому стані протягом декількох років»⁹⁶. Вони мали значні борги по «натуроплаті» роботи колгоспників, а не лише перед державою, відтак місцева влада просила центральну про списання з них всіляких боргів. Таких колгоспів було чимало у кожній області.

Статут сільськогосподарської артілі 1935 р., демонструючи взірць «колгоспної демократії», дозволив правлінням встановлювати норми виробітку та розцінок в трудовнях. Усі види сільськогосподарських робіт в колгоспах мали відповідне фізичне нормування та терміни виконання. «Кожна робота, наприклад: виорати гектар, посіяти гектар, здійснити обгортання гектара хлопка, намолотити тону зерна, накопати центнер буряків, витеребити гектар льону, замочити гектар льону, надоїти літр молока і тому подібне, — зазначалося в статуті артілі, — оцінюється у трудовнях залежно від належної кваліфікації працівника, складності, трудомісткості і важливості роботи в артілі»⁹⁷. Натомість кожному колгоспнику, які виробили ту чи іншу кількість трудовнів, бригадир видавав трудову книжку з відповідними записами, а члени правління оголошували зароблені ними трудовні. Закони писані, навіть у статуті артілі, як свідчив трагічний досвід п'ятирічної роботи в колгоспах, були далекими від реального повсякденного життя, з пухлими ногами колгоспників, що працювали голодні на полях, з вагітними колгоспницями, які народжували на підводах та в стогах солом.

Статистика кількості трудовнів, вироблених в колгоспах України за 1932–1937 рр., суха і дуже абстрактна. Вона не враховувала щоденних фіскальних акцій хлібозаготівельних комісій, пограбувань з боку влади через систему різних обмежень натурального і грошового змісту колгоспного трудовдня. Так, у 1932 р. на одного працездатного колгоспника припадало 115, у 1933 р. — 143, у 1934 р. — 146, у 1935 р. — 174, у 1936 р. — 176, у 1937 р. — 188 трудовнів⁹⁸. У голодні 1932–1935 рр., коли переважна більшість колгоспників взагалі не отримувала хліба на зароблені трудовні, а тим, кому пощастило одержати по 500 грам, селянська родина не могла повноцінно харчуватися, а відтак і жити. У 1936/37 р. п'ята частина колгоспників мала до 50 зароблених трудовнів, від 50 до 100 — 15–16%, а більше 400 трудовнів — лише 5,6%⁹⁹. На Чернігівщині у 1936 р. видавали на трудовень 1,6 кг, у 1937 р. — 3,3 кг, на Полтавщині натуральна видача залишалася без суттєвих змін протягом двох років — 2,8 кг, а в південних областях видача на трудовень у 1937 р. зменшилася до 3 кг. Якщо у 1936 р. до 1 кг видавали 12,2%, то у 1937 р. — 2,8% колгоспів, від одного до двох кг — відповідно 30% та 13,9%, по 4–5 кг зросло з 44% до 54%, понад 4 кг також спостерігалось збільшення з 14,2% до 30% колгоспів¹⁰⁰. Навіть за умови 3–4 кг, виданих на трудовень, 20% колгоспників отримували до двох центнерів за рік перебування в колгоспі, а пересічна врожайність становила тоді 8–9 ц з га, тому мотивація трудової діяльності була умовною, а робота в колгоспі примусовою. Заробленого і навіть виданого хліба на колгоспні трудовні, враховуючи норми харчування людей, утримання худоби і сівби та натуральні повинності, катастрофічно не вистачало. За такої «оплати праці» соціально-побутові умови життя були нестерпними. Отже, трудовень вважався економічною формою оплати праці в колгоспах, а організаційно — трудовою повинністю колгоспників, тому що нарахування відбувалося за наслідками виконання норм виробітку кожним працюючим, хоча до середини 30-х рр. практикували так званий їдоцький принцип.

4. Повсякденні «червоні валки»

Термін і явище «червоні валки» припадають на кінець 20-х рр. Тоді влада застосувала так звані «надзвичайні заходи» по вилученню селянського хліба шляхом організації обозів з гужового чи автомобільного транспорту. Червоними їх називали тому, що вони символізували виконання державних хлібозаготівельних планів, приурочених до чергової річниці жовтневого перевороту. «Червону валку» очолювало місцеве партійно-радянське керівництво, увінчувало портретами більшовицьких вождів, політичними гаслами та прапорами. Для партійно-радянської номенклатури «червоні валки» означали політично-ідеологічне дійство з елементами культової обрядовості та більшовицької символіки (свято першого снопа, перев'язаний червоними стрічками житній сніп). Їх спорядженням займалися уповноважені райвиконкомів, голови сільських рад, колгоспів, а п'ятиденки, місячники, квартальними по відвантаженню реквізованого чи «добровільно» зданого зерна — становили організаційні форми виконання селянами натуральної повинності.